

روش‌های موثر تربیتی در دوران بارداری

فاطمه علی‌نژاد^۱

چکیده

تربیت کودک از دوران بارداری شروع می‌شود. دوران بارداری یکی از موقعیت‌های بسیار پر اهمیت و مهم برای تربیت است. هدف این مقاله بررسی روش‌های موثر تربیتی عاطفی و معنوی در دوران است. روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و فیش برداری و روش تجزیه و تحلیل اطلاعات توصیفی - تبیینی می‌باشد. در یافته‌های تحقیق روش‌های موثر تربیتی عاطفی و معنوی در دوران بارداری به این نتایج دست یافته‌ایم که: تغییر در حالات رفتاری و روانی، پرهیز از گناه و رعایت همنشینی با افراد، ایجاد رابطه عاطفی خاص با جنین، فضا سازی عبادی معنوی در خانه، مراقبت‌های معنوی نسبت به تغذیه در دوران بارداری، تعیین نام نیک برای فرزند در دوران حمل از مهمترین نتایج این پژوهش هستند.

کلیدواژه: بارداری، تربیت، روش.

مقدمه

دوران بارداری مادر از حساس‌ترین و مهمترین دوره‌های زندگی هر انسانی است که در شکل‌گیری صحیح شخصیت فرزندان فوق‌العاده مؤثر است، چرا که کلیه حالات، سکنتات، رفتارها و حتی خطرات فکری و ذهنی مادر در فرزند تأثیرگذار است.

اهمیت تربیت در دوران بارداری تا حدی است که اگر تلاش برای تربیت در این دوره‌ی بارداری صورت نگیرد تربیت فرزند در بقیه مراحل زندگی بعد از تولد، کودکی، نوجوانی، جوانی کاری بسیار مشکل خواهد بود. به همین جهت دوران بارداری را می‌توان مهمترین و حساس‌ترین زمان در یادگیری و تربیت انسان دانست و شالوده‌ی شخصیت هر انسانی در این دوره‌ی بارداری ریخته می‌شود.

به نظر می‌رسد شیوه‌های صحیح تربیت در دوران بارداری تعیین می‌کند که جنین در آینده در چه مسیری حرکت خواهد کرد اینکه او فردی با ایمان و با تقوا و یا بی ایمان و بی تقوا و منحرف یا انسانی پایبند به اصول اخلاقی و اجتماعی باشد، همه بستگی به نوع تربیتی دارد که باید اجرا گردد. بنابراین ضرورت پرداختن به این مهم تبیین می‌گردد.

این بحث یکی از مهمترین مباحث تربیتی فرزندان است که در قرآن کریم و روایات معصومین علیهم‌السلام نیز به آن سفارش و تاکید شده است و در این مقاله در پی یافتن روش‌های موثر تربیتی در دوران بارداری هستیم. اکنون سوال اصلی این است که روش‌های موثر تربیتی در دوران بارداری چیست؟ در مورد بارداری و پرداختن به آن از جنبه‌های مختلف، کتابها و مقالات زیادی تدوین شده است و نگارنده در این زمینه به منابع ارزشمندی دست یافته که بدین شرح است:

^۱. طلبه سطح ۲، مدرسه علمیه زینب کبری سلام الله.

۱. کتاب ریحانه بهشتی، یا، فرزند صالح از سیما میخبر؛ در این کتاب یکی از کتابهای بسیار کاربردی و مفید است که در زمینه برنامه اخلاقی، عبادی، پزشکی و تغذیه (قبل از بارداری تا پایان شیردهی، دعاها و اعمال پدر و مادر از قبل از انعقاد نطفه تا آخرین ماه بارداری) به همراه نکات مذهبی ارائه شده است. در این کتاب به نقش پدر اشاره‌ای نشده است.

۲. کتاب روان شناسی ازدواج و شکوه همسری از غلامعلی افروز؛ در فصل دهم این کتاب با عنوان همسران آرامشگر و اندیشه فرزندآوری و فرزند پروری به بررسی دوره جنینی و نحوه تربیت در این دوران مطالبی هر چند کوتاه ذکر شده است.

۳. کتاب راهنمای گام به گام رابطه مادر و کودک از نفیسه دری صفت؛ در این کتاب مطالبی از دوران بارداری و تغذیه در این دوران ذکر شده است.

۴. مقاله برنامه درسی قبل از تولد، گامی محکم برای شروع از یعقوب عزیزی؛ در این مقاله از رابطه متقابل میان مادر و حتی تجربه‌های احساسی و عاطفی مادر با جنین به خوبی اثبات شده است.

۵. مقاله تأثیر لمس جنین بر رفتارهای دلبستگی مادر با جنین و نوزاد از اقدس دواچی و همکاران؛ در این مقاله از آموزش به مادران طی دوران بارداری مطالبی نوشته شده، تا با انجام کار ساده‌ای چون لمس شکم به تحکیم روابط عاطفی بین خود و نوزادشان بکوشند.

نوآوری این مقاله نسبت به کتب و مقالات معرفی شده این است که روشهای تربیت در دوران بارداری از دو بعد عاطفی و معنوی با توجه به آیات و روایات و همچنین نقش پدر علاوه بر مادر بررسی خواهد شد.

مفهوم شناسی

۱. مفهوم تربیت

«تربیت» مصدر باب تفعیل از ماده «ربو» و یا «ربی» است. «تربیه» به معنای تربیت و تهذیب و پرورش فکری و اخلاقی است. «علم التربیه» به معنای آموزش و پرورش است.^۱

ما ابن منظور در لسان العرب ریشه «تربیه» را از واژه «ربو» به معنای زیادت می‌داند. «ربا الشیء: أی زاد و نما»؛ یعنی افزایش یافت و رشد کرد.^۲ راغب اصفهانی نیز می‌نویسد: تربیت یعنی ایجاد شیء به تدریج از حالتی به حالت دیگر تا به حدّ تمام برسد.^۳

با توجه به این معنا و مفهوم، در بحث تربیت انسان، مفهوم «تربیت» بر پرورش استعدادهای درونی انسان و فراهم ساختن زمینه رشد استعدادهای آدمی دلالت می‌کند. به عبارت دیگر، در تربیت، عنایت و اهتمام به

۱. بهمنیار، فرهنگ لغت ابجدی عربی - فارسی، ص ۴۱۹.

۲. ابن منظور، لسان العرب، ج ۶، ص ۱۲۶.

۳. راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص ۳۳۶.

پیشبرد تمایلات فطری و استعدادهای متنوع تربیتی لحاظ شده و تربیت نیز در صورتی ثمربخش است که با عمل و کوشش تربیتی همراه باشد.^۱

۲. مفهوم بارداری

کلمه بارداری در لغت به معنای آبستنی، حاملگی و حمل بوده^۲ و گاهی از آن معنی جنین داری را نیز استفاده کرده‌اند.^۳ همچنین معنای کلمه حمل، بارهایی است که در شکم است؛ مانند فرزند در رحم مادر و به همین تشبیه وجود آب بر میوه و میوه بر درخت را نیز به علت شباهت به بارداری زنان، حامله و حمل گفته‌اند؛^۴ بنابراین این واژه تنها در مورد انسان‌ها کاربرد ندارد؛ بلکه برای درخت میوه‌دار و حیوان باردار نیز لفظ آبستن را به کار می‌برند.^۵

بارداری در انسان مدت زمانی است که جنین در رحم مادر می‌ماند و مدت آن ۲۷۰ تا ۲۸۰ روز یا ۴۰ هفته می‌باشد.^۶ به طور معمول این مدت ۹ ماه است تا فرزند آمادگی ورود به دنیا را بیابد و در اسلام یک زمان حداقل و یک زمان حداکثر برای آن در نظر گرفته شده است که به ترتیب ۶ و ۱۰ ماه است.^۷

الف) روشهای تربیتی عاطفی

روشهای تربیت عاطفی، زمینه‌هایی‌اند که در ارتباط یک انسان با دیگران تحقق یافته، باعث اثرگذاری بر عواطف و منش شخصیتی همدیگر یا فرد ثالث می‌شوند و درعمل به سود همدیگر گامی برمی‌دارند یا دست کم اظهار همدردی یا احساس همدلی و یگانگی می‌کنند. این آثار به شکل محبت، مودت، رحمت، لطف، رأفت، عفو و گذشت، خشوع، الفت، شفقت، احسان، حلم، شکر و مانند آن در ابراز و عملکرد افراد نمود می‌یابد.^۸ در ذیل به بررسی چند مورد از روشهای تربیتی موثر بر جنین اشاره می‌شود:

۱. تغییر در حالات رفتاری و روانی

رفتارهای مادر به جنین نشان دهنده پیوند عاطفی و هیجانی مادر به جنین می‌باشد. این رفتارها باعث شروع به موقع و ادامه مراقبت‌های دوران بارداری، محبت‌ورزی، و تمایل به شناخت جنین طی دوران بارداری می‌شود

۱. نهج‌البلاغه، حکمت ۴۶۵.

۲. معین، فرهنگ فارسی، ج ۱، ص ۴۴۹.

۳. دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۸، ص ۲۹۶.

۴. راغب الأصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص ۲۵۷.

۵. عمید، فرهنگ عمید، ج ۱، ص ۱۸۵.

۶. انصاری، زن از منظر قرآن کریم، ص ۱۵.

۷. همان، ص ۱۷.

۸. مصباح یزدی، اخلاق در قرآن، ج ۲، ص ۵۷.

که در نهایت ارتقای سلامت مادر و کودک را به دنبال دارد. ارتباط مستقیم روحيات و حالات روانی مادر با جنین، سبب انتقال خلق آنها به یک دیگر می‌شود.

۱/۱ محبت ورزی به دیگران

میل به محبت دیدن و محبت ورزی از گرایش‌های فطری انسانی بوده که فرد در هر دوره‌ای از زندگی، تحول و رشد به آن نیازمند.^۱ محبت متعالی‌ترین رفتارهاست که در اسلام به آن سفارشات زیادی شده است. محبت، احساسات و تمایل‌های خانوادگی و اجتماعی انسان‌ها را نسبت به یکدیگر در عرصه‌های گوناگون زندگی عمیق می‌کند؛ زیرا محبت و مهربانی به زندگی خانوادگی و اجتماعی گرما بخشیده و صمیمیت، برخورد نیک و شایسته را به دنبال دارد. پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در باب این موضوع می‌فرمایند: «قَوْلُ الرَّجُلِ لِلْمَرْأَةِ: إِنِّي أُحِبُّكَ، لَا يَذْهَبُ مِنْ قَلْبِهَا أَبَدًا»^۲ مردی که به زنش بگوید: من تو را دوست دارم (اثر این سخن) هرگز از دل زن بیرون نمی‌رود»، محبت زن و شوهر نسبت به هم از راهکارهای اساسی در شادکامی زندگی زناشویی است که در تحکیم عواطف آنان نسبت به فرزندان نیز بسیار تأثیرگذار است. این محبت به‌عنوان آموزه‌ای اخلاقی در اسلام مورد تأکید است.^۳

خداوند در باب اهمیت این موضوع می‌فرماید: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً»^۴ و از نشانه‌های قدرت خداوند این است که از جنس خودتان همسرانی برایتان آفرید تا در کنار آنها آرامش یابید و در میان‌تان مودت و رحمت قرار داد.

پس زن و شوهر در تمام دوران زندگی، خصوصاً دوران بارداری باید با تکریم و احترام با یکدیگر برخورد نمایند؛ چراکه بیشترین سفارش اسلام در مورد مسائل خانوادگی، گذشت و چشم پوشی زن و شوهر از لغزش‌ها، کج خلقی‌ها و اشتباه‌های یکدیگر است؛ زیرا زن و شوهر همانند دیگر انسان‌ها، روحيات و طرز فکری دوگانه دارند^۵ و شرایط روحی و جسمی دوران بارداری نیز در نحوه برخورد با دیگران موثر است، وجود تغافل و گذشت، باعث افزایش عشق و محبت، پایان بخشیدن به اختلافات و مشاجره‌ها، نشانه حسن نیت و خوش بینی به زندگی، تحول در طرز فکر و شیوه عمل افراد است.^۶ بنابراین اگر زن باردار ارتباط‌های اجتماعی محبت آمیز و محبت به همسر، خانواده و زندگی‌اش داشته باشد، اثر بسیار خوبی بر جنین خواهد گذاشت.

۱. احمدی، نقش صله رحم در بهداشت روانی، ج ۱، ص ۳۲.

۲. کلینی، الکافی (ط - الإسلامية)، ج ۶، ص ۵۶۹.

۳. مروّجی طبسی، حقوق فرزندان در مکتب اهل بیت (علیهم‌السلام)، ج ۱، ص ۶۲.

۴. روم، ۲۱.

۵. حسینی، بهداشت روانی ازدواج و همسراری، ص ۲۰۸.

۶. کاشفی، آئین مهرورزی، ص ۱۷۸.

صله رحم از دو واژه «صِلِه» و «رَحِم» تشکیل شده است. صله به معنای پیوستن دو چیز است^۱ و رَحِم به معنی جای کودک در شکم مادر است.^۲ صله رحم را به معنای ارتباط و دیدار با خویشاوندان و کمک به آنها دانسته‌اند.^۳ دوران بارداری حدود نه ماه طول می‌کشد. در این مدت خانم باردار نمی‌تواند و البته نباید رفت و آمدهای خود با خانواده و اقوام را قطع کند به این بهانه که توانایی جابه‌جا شدن را ندارد و یا اینکه همسرش چنین اجازه‌ای به او ندهد. چون صله رحم برکت‌های زیادی هم برای مادر باردار به همراه دارد.

نکته قابل توجه این است که خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ»^۴ و از خدایی که (با سوگند) به او از یکدیگر درخواست می‌کنید، پروا کنید. و (نسبت) به ارحام نیز تقوا پیشه کنید (و قطع رحم نکنید).

یعنی از خدایی بپرهیزید که حقوق و حوائج فردی و اجتماعی خود را بوسیله او طلب می‌کنید و بترسید از قطع صله رحم. بنا بر این معنی، «الارحام» عطف بر الله است. این معنی از ابن عباس و قتاده و مجاهد و ضحاک و ربیع است.

و از امام باقر علیه‌السلام نیز روایت شده و دلیل است بر وجوب صله رحم. مؤید آن روایتی است که از پیامبر نقل شده است: «خداوند فرمود: من رحمانم و رحم را خلق و نام آن را از نام خود مشتق کردم. کسی که صله رحم کند، او را پاداش و کسی که قطع رحم کند، او را کیفر می‌دهم این حدیث نمونه‌های بسیاری دارد.»^۵ صله رحم، این است که انسان خویشاوندان را به خود بپذیرد یا اینکه به آنها کمک مالی کند یا کمک‌های دیگر.^۵ بنابراین باید توجه داشت که چنین دستوری به طور مطلق آمده و افرادی که گمان می‌کنند در دوران بارداری نباید با دوستان و اقوام رفت و آمد داشته باشند، کاملاً در اشتباه هستند؛ بنابراین برقراری صله رحم و دید و بازدید در دوران بارداری هم باید همچنان ادامه داشته باشد، چراکه در ایجاد روحیه مادر و تربیت جنین بسیار مؤثر است.

۱. دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۷، ص ۱۰۵۱۹.

۲. همان، ج ۱۴، ص ۲۰۵۷۲.

۳. همان، ج ۷، ص ۱۰۵۱۹؛ طاهری خرم آبادی، صله الرحم و قطیعتها، ص ۱۲.

۴. نساء، ۱.

۵. طبرسی، ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۵، ص ۸.

یکی از اعضای مهم و حیاتی بدن انسان که در قرآن و روایات و علم روز بدان توجه شده، عضو گوش می‌باشد. در باب معنای این کلمه می‌توان گفت: سمع در اصل به معنای قوه شنوایی و گاه به خودش گفته می‌شود و این واژه گاه به معنای گوش فرادادن، اجابت دعوت و قبول و تجسس نیز آمده است.^۱

گوش با شنیدن صداهای اضافی صدمه به او می‌رسد؛ بنابراین گوش در زندگی انسان نقش حساسی را ایفا می‌کند.^۲ به طور کلی می‌توان در باب نقش گوش در زندگی انسان به این مطلب اشاره کرد که گوش در کار ادراک حسی و امر یادگیری و تحصیل علوم، نقش بسیار مهمی دارد. علت اهمیت گوش را شاید بتوان چنین گفت که خداوند در قرآن آن را در کنار عقل قرار داده است. «... وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ»^۳ و برای شما گوش و چشم‌ها و قلب آفرید، در حالی که اندک سپاس‌گزاری می‌کنید.» مراقبت از این عضو حساس در دوران بارداری باید دوچندان شود؛ چرا که هر چه مادر می‌شنود، در واقع جنین وی نیز همان را می‌شنود.

پس مادر باردار باید سعی کند تا در حد امکان صداهایی را بشنود که جنین به واسطه آن آرامش یابد؛ مثل صدای قرآن و ادعیه و... و از صداهایی که باعث اذیت شدن جنین می‌شود و آثار سوء و منفی در وی به جا می‌گذارد، بپرهیزد؛ مثل شنیدن غیبت، تهمت، استهزاء و همچنین صداهای لهُو و لعب؛ چنان که در قرآن می‌فرماید: «وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ»^۴ و از مردم کسانی هستند که لهُو الحدیث را خریداری می‌کنند.» برخی لهُو الحدیث را سخنی می‌دانند که انسان را از حق منحرف کند؛ از قبیل سرگرمی به شعر و موسیقی و مزار و سایر آلات لهُو که همه این‌ها مصادیق لهُو الحدیث می‌باشند.^۵

همه افراد خصوصاً مادر باردار باید از غنا و موسیقی، خصوصاً موسیقی‌های تند و زننده بپرهیزد؛ چرا که موسیقی مطرب و تحریک‌کننده، از عوامل بی‌عفتی است. موسیقی مطرب، به دلیل تحریک شهوت‌ها و قوای جنسی، زمینه و بستر بی‌عفتی را فراهم می‌کند و افراد را به سمت آن سوق می‌دهد.^۶

یکی از نعمات الهی که به بشر ارزانی داشته است، نعمت زبان است و این نعمت دارای کاربردهای گوناگونی از جمله سخن گفتن و چشیدن و وسیله بلعیدن و خوردن غذاست. به واسطه زبان، انسان می‌تواند خواسته

۱. مکارم شیرازی، پیام قرآن، ج ۲، ص ۴۲۶ - ۴۳۰.

۲. پاکنژاد، اولین دانشگاه و آخرین پیامبر، ج ۱۵، ص ۹۴ - ۱۰۱، تلخیص.

۳. سجده، ۹.

۴. لقمان، ۶.

۵. طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۶، ص ۳۱۳.

۶. جعفری، مبانی فقهی - روانی موسیقی، ص ۳۴.

خویش را بیان کند، با اطرافیان ارتباط برقرار نماید، از خود دفاع کند و یا بر اساس روایات، هویت درونی خود را معرفی نماید.^۱

در دوران بارداری، زن باید توجه ویژه‌ای به این عضو مهم نماید و سعی کند نرمی در گفتار را همواره رعایت کند؛ هر چند که این دوران با اندکی افسردگی و بی حوصلگی و فشار روحی همراه است، اما مادر باردار باید مراقب زبان خویش باشد و از این نعمت الهی به خوبی استفاده نماید؛ همان طور که از دیدگاه علمای اخلاق، زبان در شمار مهم‌ترین نعمت‌های الهی قرار دارد که به انسان ارزانی شده است؛ اما بیان می‌کنند که همین نعمت والای الهی دارای دو بعد مثبت و منفی است؛ همان گونه که فوائد مثبت زبان مفید و ارزشمند است، جرائم و آفات آن هم زیان بار و ناپسند است. نمی‌توان گفت چون زبان نعمت بزرگ الهی است، پس باید هر چه بیشتر آن را به کار انداخت و بدون حساب هر سخنی را بر زبان جاری ساخت؛ بلکه باید در موارد ضروری و مفید از آن بهره برداری کرد؛^۲ چنان که از امام باقر علیه‌السلام چنین روایت شده است: «كَانَ أَبُو ذَرٍّ - رَحِمَهُ اللَّهُ - يَقُولُ: يَا مُبْتَغِي الْعِلْمِ، إِنَّ هَذَا اللِّسَانَ مِفْتَاحُ خَيْرٍ، وَ مِفْتَاحُ شَرٍّ، فَاخْتِمِ عَلَى لِسَانِكَ كَمَا تَخْتِمُ عَلَى ذَهَبِكَ وَ وَرَقِكَ»^۳ ابادر چنین می‌گفت: ای جوینده علم؛ همانا این زبان کلید خوبی و بدی است، پس بر زبانت مهر بزن همان طور که بر طلا و پولت مهر می‌زنی.» پس باید در زمان استفاده از این عضو مهم و حساس، نهایت دقت را به کار برد تا خدای ناکرده به گفتار ناپسند و... آلوده نشود.

بنابراین مادر باردار باید همواره مراقب زبان خویش باشد و همیشه به این نکته توجه داشته باشد که گناهای که از او سر می‌زند، باعث آلودگی روح جنین می‌شود و مادری که غیبت و... می‌کند، در حال انتقال این صفت زشت به فرزندش است و چه بسا با همین گناهان به ظاهر کوچک، زمینه ساز سقوط معنوی فرزندش شود.

نتیجه‌گیری

بر اساس یافته‌های پژوهش حاضر دوره بارداری یکی از دوره‌های مهم تربیتی محسوب می‌شود و از اهمیت بسزایی برخوردار است. در این دوره روش‌هایی وجود دارد که هر اندازه والدین به خصوص مادران با این روش آشناتر باشند و توانایی پیاده‌سازی آن را داشته باشند، علاوه بر اینکه فرزندان نیکو برای خود و جامعه تربیت می‌کنند، کمک شایانی به تربیت نسل‌های بعد می‌کنند.

یافته‌های تحقیق حاکی از این است که از روش‌های مهم تربیتی موثر بر جنین صله رحم است که طبق آیات و روایات برکت‌های زیادی برای مادر باردار به همراه دارد و در روحیه مادر و تربیت جنین بسیار مؤثر است. پرهیز از گناه و رعایت همنشینی با افراد مهم‌ترین توصیه در دوران بارداری است بر مادر باردار لازم است تا از افراد و محیط‌های آلوده پرهیزد تا علاوه بر طهارت روح و جان خود، باعث انتقال ژن‌های مثبت به آیندگان

۱. حسینی، اخلاق و تربیت اسلامی، ص ۱۳۴.

۲. مهدوی کنی، نقطه‌های آغاز در اخلاق عملی، ص ۱۲۱ - ۱۳۷، تلخیص.

۳. کلینی، الکافی (ط - الإسلامية)، ج ۲، ص ۱۱۴.

در جهت ایجاد نسل سالم و صالح شود. صحبت کردن با جنین، از مهم‌ترین کارهای والدین است که برای رشد او اهمیت حیاتی دارد. فضا سازی عبادی معنوی در خانه باعث می‌شود روحیه‌ی مادر ضعیف نباشد و در انجام فرایض دینی کوتاهی نکند، ادعیه و زیارات را فراوان بخواند. اذکار و اورادی بر زبان جاری داشته باشد، تا روح و جسم کودک او سالم بماند و زمینه‌ی سعادت کودک خویش را هموار کند.

فهرست منابع و مآخذ

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- ۱. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، محقق / مصحح: میر دامادی، جمال الدین، بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع - دار صادر، چاپ سوم، ۱۴۱۴ هـ.ق.
- ۲. امین زاده، فرهنگ تعلیم و تربیت اسلامی، قم: در راه حق، چاپ اول، ۱۳۷۶ هـ.ش.
- ۳. انصاری، محمدعلی، زن از منظر قرآن کریم، مشهد: بیان هدایت نور، بی‌چا، ۱۳۸۸ هـ.ش
- ۴. بابازاده، علی اکبر، مسائل ازدواج و حقوق خانواده، قم: دانش و ادب، بی‌چا، ۱۳۸۸ هـ.ش
- ۵. بروجردی، آقا حسین، منابع فقه شیعه (ترجمه جامع احادیث الشیعه)، مترجم: عده ای از فضلاء، محقق / مصحح: جمعی از فضلاء، تهران: انتشارات فرهنگ سبز، چاپ اول، ۱۳۸۶ هـ.ق.
- ۶. بهمنیار، رضا، فرهنگ ابجدی عربی-فارسی، تهران: اسلامی، بی‌چا، ۱۴۱۰ هـ.ق.
- ۷. پاکنژاد، سید رضا، اولین دانشگاه و آخرین پیامبر، بی‌جا: انتشارات کتابفروشی اسلامیه، بی‌چا، ۱۳۶۵ هـ.ش.
- ۸. پاکنیا تبریزی، عبدالکریم، لقمه پاک و تاثیر آن در زندگی، قم: فرهنگ اهل بیت، بی‌چا، ۱۳۹۰ هـ.ش.
- ۹. پاینده، ابو القاسم، نهج الفصاحه (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول صلی الله علیه و آله)، تهران: دنیای دانش، چاپ چهارم، ۱۳۸۲ هـ.ش.
- ۱۰. تشکر، احمد، رزق حلال از دیدگاه آیات و روایات، قم: صالحان، بی‌چا، ۱۳۸۷ هـ.ش.
- ۱۱. جعفری، محمدتقی، مبانی فقهی - روانی موسیقی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، بی‌چا، ۱۳۶۹ هـ.ش.
- ۱۲. جعفری، یعقوب، کوثر، قم: هجرت، چاپ اول، بی‌تا.
- ۱۳. حسینی، سید مصطفی، اخلاق و تربیت اسلامی، تهران: زعیم، بی‌چا، ۱۳۸۸ هـ.ش.
- ۱۴. حسینی، احمد، بهداشت روانی ازدواج و همسر داری، تهران: انتشارات مفید، چاپ اول، ۱۳۸۰ هـ.ش.
- ۱۵. حسینی همدانی، سید محمد، انوار درخشان، تحقیق: محمد باقر بهبودی، تهران: کتابفروشی لطفی، چاپ اول، ۱۴۰۴ هـ.ق.

۱۶. دری صفت، نفیسه، راهنمای گام به گام رابطه مادر و کودک، تهران: حافظ نوین، بی‌چا، ۱۳۸۶ هـ.ش.
۱۷. دستغیب، سید عبدالحسین، ازدواج اسلامی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۸۷ هـ.ش.
۱۸. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، تهران: دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۷۳ هـ.ش.
۱۹. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن کریم، قم: طلیعه نور، چاپ اول، ۱۴۲۶ هـ.ق.
۲۰. سیرز، ویلیام، نقش پدر در مراقبت و تربیت کودک، مترجم شرف الدین شریفی، بی‌جا: صابرین، چاپ دوم، ۱۳۷۷ هـ.ش.
۲۱. شریف الرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه (للصبحی صالح)، محقق / مصحح: صالح، صبحی، قم: هجرت، چاپ اول، ۱۴۱۴ هـ.ق.
۲۲. شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، محقق / مصحح: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، چاپ: اول، ۱۴۰۹ هـ.ق.
۲۳. طاهری خرم آبادی، صله الرحم و قطیعتها، بی‌جا: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۰۷ هـ.ق.
۲۴. طباطبایی، سید محمد حسین، ترجمه تفسیر المیزان، مترجم: سید محمد باقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم، ۱۳۷۴ هـ.ش.
۲۵. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تحقیق: محمد جواد بلاغی، تهران: انتشارات ناصر خسرو، چاپ سوم، ۱۳۷۲ هـ.ش.
۲۶. علاء الدین، سید محمدرضا، نگرشی نو به تربیت دینی کودکان و نوجوانان، اصفهان، پیام صادق، بی‌چا، ۱۳۸۰ هـ.ش.
۲۷. عمید، حسن، فرهنگ عمید، تهران: امیر کبیر، بی‌چا، ۱۳۶۳ هـ.ش.
۲۸. فتال نیشابوری، محمد بن احمد، روضه الواعظین و بصیره المتعظین، قم: انتشارات رضی، ۱۳۷۵ هـ.ش.
۲۹. فیومی، أحمد بن محمد، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر، قم: موسسه دار الهجره، چاپ دوم، ۱۴۱۴ هـ.ق.
۳۰. قائمی، علی، نقش پدر در تربیت کودک، بی‌جا: امیری، بی‌چا، ۱۳۷۵ هـ.ش.
۳۱. کاشفی، محمدرضا، آئین مهرورزی، قم: بوستان کتاب، چاپ چهارم، ۱۳۸۳ هـ.ش.
۳۲. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی (ط - الإسلامیة)، محقق / مصحح: غفاری علی اکبر و آخوندی، محمد، تهران: دار الکتب الإسلامیة، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ هـ.ق.
۳۳. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوار (ط - بیروت)، محقق / مصحح: جمعی از محققان، بیروت: دار إحياء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۳ هـ.ق.

۳۴. محدثی، جواد، اخلاق نبوی (صلی الله علیه و آله)، (آشنایی با سیره اخلاقی پیامبر اعظم، تهران: مشعر، چاپ پنجم، ۱۳۸۷ هـ.ش.
۳۵. محمدی ری شهر، محمد، میزان الحکمه، قم: موسسه فرهنگی دارالحديث، چاپ دوم، ۱۳۷۹ هـ.ش.
۳۶. مروّجی طبسی، محمدجواد، حقوق فرزندان در مکتب اهل بیت (علیهم السلام)، قم: بوستان کتاب، بی‌جا، ۱۳۹۱ هـ.ش.
۳۷. مصباح، محمدتقی، اخلاق در قرآن، تحقیق و نگارش محمدحسین اسکندری، چ ششم، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۷ هـ.ش.
۳۸. معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ شانزدهم، ۱۳۷۹ هـ.ش.
۳۹. مکارم شیرازی، ناصر، پیام قرآن، بی‌جا: مدرسه امیرالمومنین، چاپ اول، ۱۳۶۷ هـ.ش.
۴۰. مهدوی کنی، محمدرضا، نقطه‌های آغاز در اخلاق عملی، تهران، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ سی و سوم، ۱۳۹۸ هـ.ش.
۴۱. میلتر، بئاتریس، کودک هشیار پیروزم، ترجمه فاطمه میری، تهران: با فرزندان، چاپ هشتم، ۱۳۹۲ هـ.ش.
۴۲. نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، محقق / مصحح: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، چاپ اول، ۱۴۰۸ هـ.ق.

فهرست مقالات

۱. احمدی، محمدرضا، نقش صله رحم در بهداشت روانی، ماهنامه معرفت، شماره ۴۸، ۱۳۸۰ هـ.ش.
۲. افروز، غلامعلی، روان شناسی ازدواج و شکوه همسری، تهران: دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۹۰ هـ.ش.
۳. دواچی و همکاران، اقدس، «تأثیر لمس جنین بر رفتارهای دلبستگی مادر با جنین و نوزاد»، نشریه پرستاری ایران، شماره ۲۴، بهار ۱۳۷۹ هـ.ش.
۴. عزیزی، یعقوب، «برنامه درسی قبل از تولد، گامی محکم برای شروع»، فصلنامه پژوهشهای کیفی در برنامه درسی، دانشگاه علامه طباطبائی، سال دوم، شماره ۹، زمستان ۱۳۹۶ هـ.ش.
۵. میخبر، سیما، ریحانه بهشتی یا فرزند صالح، قم: نورالزهراء، چاپ صد و بیست و چهارم، ۱۳۹۰ هـ.ش.
۶. یوسفیان، نعمت‌الله، تربیت دینی فرزندان، بی‌جا، اداره آموزشی عقیدتی سیاسی نمایندگی ولی فقیه در سپاه، چاپ اول، ۱۳۸۶ هـ.ش.